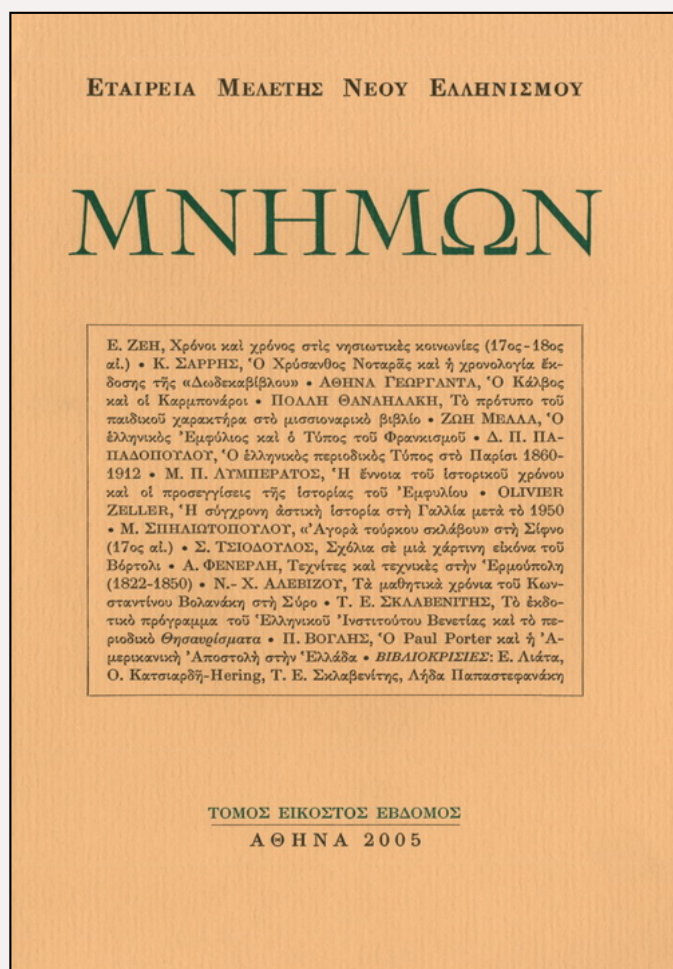

Μνήμων

Τομ. 27, 2005

ΧΡΟΝΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΟΤΑΡΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (17ος-18ος ΑΙ.)

ΖΕΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.810>

Copyright © 2005

To cite this article:

ΖΕΗ, Ε. (2005). ΧΡΟΝΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΟΤΑΡΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (17ος-18ος ΑΙ.). *Μνήμων*, 27, 9-26. doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.810>

ΧΡΟΝΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΟΤΑΡΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (17^{ος} - 18^{ος} ΑΙ.)

Τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει η συζήτηση γύρω από τις διάρκειες των δομών φεουδαλικού τύπου στα νησιά του Αιγαίου (Κυκλάδες) που περνούν από τη λατινική στην οθωμανική κυριαρχία ανάμεσα στον 17ο και τον 18ο αιώνα, αιώνες που προσφέρουν τα περισσότερα νοταριακά αλλά και φορολογικά τεκμήρια, καθώς βρισκόμαστε ακριβώς στην περίοδο των διαδοχικών οθωμανικών απογραφών και των φορολογικών μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν τη γη και τον πληθυσμό των νησιών. Η μέχρι τώρα συζήτηση επικεντρώνεται στις οικονομικές σχέσεις και δευτερευόντως στη συγκρότηση των νησιωτικών κοινωνιών, στο βαθμό που αυτή είναι ανιχνεύσιμη μέσω των οικονομικών σχέσεων. Αυτό οφείλεται ως ένα μεγάλο βαθμό στον τύπο των πηγών που είναι διαθέσιμες, αλλά και στους περιορισμούς που επιβάλλει η παράδοση μιας καθαρής οικονομικής ιστορίας. Νομίζω ότι μένει ακόμη ανοιχτό το πεδίο της ανάλυσης αυτών των κόσμων «φεουδαλικής» προέλευσης ως συνολικών «χώρων»: η μελέτη του χρόνου στις νησιωτικές κοινωνίες όχι πια και όχι μόνο ως εργαλείο ανάλυσης των οικονομικών και κατ' επέκταση των κοινωνικών φαινομένων και σχέσεων (μεγάλη-μικρή διάρκεια, κύκλοι κλπ.), αλλά ως κοινωνικής και πολιτισμικής κατηγορίας που μπορεί να εννοιολογήσει και συγχρόνως να ερμηνεύσει συνολικά τις κοινωνίες αυτές, θα φώτιζε, νομίζω, αρκετές όψεις τους που μας διαφεύγουν, ιδιαίτερα στις λεγόμενες μεταβατικές περιόδους, και θα επιβεβαίωνε ή και θα ανέτρεπε κάποιες βεβαιότητές μας.

Τα νοταριακά αρχεία προσφέρουν από την άποψη αυτή ένα προνομιακό πεδίο παρατήρησης καθώς αποτυπώνουν ένα πλούσιο φάσμα χρόνων και διαρκειών στο εσωτερικό των νησιωτικών κόσμων. Απ' όσο ξέρω, η μόνη προσέγγιση που έχει γίνει μέχρι στιγμής είναι με αντικείμενο τα νησιά του Ιονίου, σε ανακοίνωση της Έφης Αργυρού.¹ Εδώ, επέλεξα να επισημάνω κάποιες χα-

1. Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου σε νοητικές-γλωσσικές κατηγορίες στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα του 18ου αιώνα. Η περίπτωση της Λευκάδας», *Ζ' Πανόριο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Β', Δεύτερο τμή-

ρακτηριστικές χρήσεις του χρόνου που συναντάμε στα νοταριακά αρχεία του Αιγαίου (και όχι μόνο), και που φαίνεται να συνδέονται με δύο κρίσιμα ζητήματα για την παραπάνω συζήτηση, την αντίληψη για την κατοχή και την εργασία της γης, και τη διαχείριση του «μέλλοντος» χρόνου μέσα από τις σημασίες και τις αναπαραστάσεις του «αιώνιου». Θα επιχειρήσω να παρακολουθήσω τις χρήσεις αυτές σε μια ενδεικτική σύγκριση ανάμεσα στη Νάξο του 17ου αιώνα και την Πάρο του 18ου, και να διατυπώσω κάποια ερωτήματα. Τα δείγματα νοταριακού υλικού στα οποία αναφέρομαι είναι κυρίως ο δημοσιευμένος κώδικας του Ιωάννου Μηλιάτη, 1680-1689, για λόγους πρακτικούς, επειδή συγκεντρώνει το μεγαλύτερο όγκο των μέχρι στιγμής δημοσιευμένων συμβολαίων του νησιού,² και από τα νοταριακά αρχεία της Πάρου του 18ου αιώνα³ το χφ 212, που βρίσκεται στα ΓΑΚ: έγγραφα του χειρογράφου αυτού έχουν δημοσιευθεί κατά καιρούς, στο σύνολό του ωστόσο παραμένει αδημοσίευτο.

Α' Οι χρόνοι της γης

Τα νοταριακά έγγραφα που μας προσφέρουν τις περισσότερες πληροφορίες για τους χρόνους της γης και των καλλιεργειών είναι όσα αγροτικά συμβόλαια πε-

μα. Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα. Οι κύριοι συντελεστές της οικονομίας, Αθήνα 2004, σ. 595-607.

2. Α. Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λ. Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου της Νάξου Ιωάννου Μηλιάτη, 1680-1689 (ΓΑΚ, χφ. 86)*, [ανατ. *EKEIEA* 29-30, 1982-1983], Αθήνα 1990. Άλλα δημοσιευμένα αγροτικά συμβόλαια της Νάξου (16ος-17ος αι.) βρίσκουμε στους: Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *EAIEA* 4, 1951, σ. 1-165· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *EMA* 5, 1955, σ. 47-91· του ίδιου, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *EEKM* 7, 1968, σ. 24-337· του ίδιου, «Έγγραφα της Νάξου επί Τουρκοκρατίας. Δικαστικά πράξεις Ιωάννου Γα», *EMA* 8-9, 1959, σ. 125-190. Εμ. Κατσούρης, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Κυνιδάρου Νάξου», *EEKM* 10, 1974-1978, σ. 371-405· Β. Σφυρόερα, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Σειρά πρώτη - Ναξιακά», *EEKM* 5, 1965-1966, σ. 635-667.

3. Δημοσιευμένα διάσπαρτα έγγραφα από τους νοταριακούς κώδικες που βρίσκονται στα ΓΑΚ, ιδίως από τα χφ 212 και 214, αλλά και από συλλογές μοναστηριακών εγγράφων κ.α. κυρίως για τον 18ο και 19ο αιώνα βρίσκονται ακόμη γενικά στους: Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα ιστορίας μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, *passim*· Ελ. Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1980· Ν. Αλιπράντης, «Ανέκδοτα παριακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1594-1836). Σιγίλλια και έγγραφα της μονής Αγίου Μηνά Πάρου», *Αθηνά* 75, 1974-1975, σ. 95-179· Ι. Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *EAIEA* 8, 1958, σ. 135-203· Π. Βάλληνδης, «Τέσσερα δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Πάρου των ετών 1831-1833», *Εφημερίς Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* 1943, σ. 314-327.

ριέχουν εμφυτευτικές σχέσεις,⁴ κι αυτό καταρχήν γιατί η καλλιέργεια του αμπελιού συγκεντρώνει συνήθως και άλλες καλλιέργειες, δεύτερον γιατί το νοταριακό αγροτικό συμβόλαιο αποτελεί σπανιότατη και γι' αυτό πολυτιμότερη γραπτή μαρτυρία ρύθμισης της εκμετάλλευσης και της κατοχής της γης που υπακούει στα διαφορετικά εθιμικά, άγραφα, δίκαια του κατακτημένου κόσμου.

Τα ναξιώτικα αγροτικά συμβόλαια του 17ου αιώνα⁵ (κοντουβερνίες, παντίκια, μισιάρικα) είναι συμβόλαια πολυκαλλιέργειας: ελαφρώς περισσότερα από τα μισά στον κώδικα του Μηνιάτη (55) περιγράφουν και εμφυτευτικές σχέσεις (αμπέλι, περιβόλι, ελιά) μέσα στα όρια των φεουδαλικών «τόπων» του νησιού. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους έγκειται στο γεγονός ότι είναι συμβόλαια δύο ταχυτήτων, θα λέγαμε: αρχικά καλύπτουν ένα σύντομο διάστημα, τα 2-3 χρόνια της καθαυτό «εμφύτευσης», ή του «αναστήματος» του υπάρχοντος αμπελιού, και των συνακόλουθων εργασιών ή βελτιώσεων (ίσως εδώ να υπολογίζεται και ο χρόνος αμειψισποράς στη γη που είναι προορισμένη για αμπελοφυτεία, από 2 έως και 5 κάποτε χρόνια) δεύτερον ορίζουν μια σχέση καλλιεργητή και κυρίου πάνω στη γη για τουλάχιστον δύο γενιές (για τα παιδιά τους και τα παιδιά των παιδιών τους), που τη χαρακτηρίζουν «αιώνια» ή «παντοτινή και αδιά-

4. Γενικά για την ιστορία των εμφυτευτικών σχέσεων στον ελληνικό χώρο βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «"Παροικικό δίκαιο". Συμβολή στην έρευνα της λαϊκής γεωργικής δικαιοταξίας», *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο* (Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, με την επιστημονική συμμετοχή CNRS και ΕΙΕ, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 24-43, όπου σχετικά με το δικαίωμα οριζόντιας ιδιοκτησίας, σημαντική όψη του οποίου αποτελεί και το εμφυτευτικό δικαίωμα στην Ανατολή, ένα πλέγμα «ιδιόρρυθμων» αγροτικών σχέσεων που προκύπτουν από τη διασταύρωση δυτικού και ανατολικού δικαίου στον ελληνικό χώρο υπό δυτική κυριαρχία: η νομική ενσωμάτωση της εμφύτευσης ως «λαϊκού» δικαίου στο αστικό δίκαιο θα ακολουθήσει τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στο ελληνικό κράτος, και θα γίνει αντικείμενο των θεωρητικών συζητήσεων περί ρωμαϊκού δικαίου που διχάζουν τον πολιτικό και νομικό κόσμο τον 19ο αιώνα: έτσι το δικαίωμα οριζόντιας ιδιοκτησίας αναγνωρίζεται για πρώτη φορά επίσημα ως «πλήρες και κατά κάθετη έννοια δικαίωμα επί της γης» από τον Ι. Καποδίστρια, με το ψήφισμα της 26 Αυγ. 1830: «Περί παραχωρήσεως ακινήτων εις γεωργούς», ενώ οι κατά καιρούς νομιμοποιήσεις του εμφυτευτικού δικαιώματος ιδιοκτησίας (το 1837, με το «Νόμο περί διανομής των γενομένων επί εθνικών γαιών εμφυτεύσεων», το 1871 με τους νόμους του Αλ. Κουμουνδούρου ή στα Συντάγματα του 1926, 1927 και 1952) χρησιμοποιούν διάφορα και αντιφατικά επιχειρήματα ως τα μέσα του 20ού αιώνα, οπότε το εμφυτευτικό δικαίωμα ενσωματώνεται και στην αγροτική νομοθεσία (ό.π., σ. 32-37). Βλ. ακόμη Α. Δρακάκης, «Η οριζόντιας ιδιοκτησία εις τας Κυκλάδας», *Εφημ. Ελλήνων Νομικών*, έτος 26, 1959, σ. 248.

5. Για την συνολική επεξεργασία του υλικού αυτού ας μου επιτραπεί να παραπέμπω στη διατριβή: El. Zéi, *Paros dans l'Archipel grec, XVII-XVIIIe siècles: les multiples visages de l'insularité*, Παρίσι 2001, τ. 1, σ. 238-305, για μια συγκριτική μελέτη μεταξύ των εμφυτευτικών δομών και των μεταβολών στις αγροτικές σχέσεις ανάμεσα στη Νάξο του 17ου και την Πάρο του 18ου αιώνα.

σειστη». Σ' αυτούς τους χρόνους παρεμβάλλονται μικρότεροι κύκλοι: το καλα-
θιάτικο που φέρνουν οι καλλιεργητές στον κύριο της γης κάθε Κυριακή, ή σπα-
νιότερα δύο φορές το χρόνο, η εποχή του τρύγου, του πατητηριού, ή των αλω-
νιών, οπότε αναλαμβάνουν τη μεταφορά πάνω σε ζώο (καβάλα) του «κυρίου»
επί τόπου, και τη μεταφορά του μισού της σοδειάς που του αναλογεί: χρόνοι
των αγγαρειών και των δοσιμάτων που συναντούμε με τη μία ή με την άλλη
μορφή σε όλους τους φεουδαλικούς κόσμους της Δύσης. Τον 17ο αιώνα στη
Νάξο τόσο για το χρόνο του τρύγου και του θερισμού, όσο και του πατητη-
ριού⁶ ή του αλωνιού, δίνει την άδεια ή λαμβάνει οπωσδήποτε γνώση ο κύριος
του φέουδου. Οι χρόνοι-ζώνες σποράς με τις εποχιακές καλλιέργειες (χειμωνικά
ή καλοκαιρινά, ανοιξιότικες ποικιλίες δημητριακών) αλλά και οι χρόνοι-ζώνες
«αγρανάπαυσης» που στην πραγματικότητα αφιερώνονται στη βοσκή ή στις
καλλιέργειες αμειψισποράς, υπακούουν σε χωρικές-γεωγραφικές ρυθμίσεις, στο
εσωτερικό των τόπων: σημαντικός μηχανισμός των φεουδαλικών τρόπων ελέγ-
χου του χώρου, της γης και της παραγωγής, ο οποίος διατηρείται και στο
πέραςμα των «τόπων» από τους λατίνους στους εγχώριους κυρίους τους:⁷ δεν

6. Βλ. και Ελ. Ζέη, «Πατητήρι και πιεστήριο: διαφορετικές κοινωνικές ιστορίες του
αμπελιού στα νεότερα χρόνια», *Επιστημονικό συμπόσιο: Οίνον ιστορώ IV. Θλιπτήρια και
πιεστήρια. Από τους ληνοί στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγκανα*, επιμ. Γ. Α. Πίκουλας,
Αθήνα 2005, σ. 199-213.

7. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, passim
και ιδ. σ. 64-67 («Βουνά, πάσκουλα και εντριτίες, 1670 Μαγίου 11») όπου αναγράφονται
οι βοσκές και τα καλλιεργημένα εδάφη των «τόπων», καθώς και η φορολογία τους· σχετι-
κός επίσης και ο όρος *μαντροκάθισμα* τόσο για τους «τόπους» της Νάξου (Π. Ζερλέντης,
Μαντροκάθισμα, βουδόμαντρα, θεμονιά, μιτάτο, Ερμούπολη, 1923), όσο και για τη Σύρο
(Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας - Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιο», *ΕΕΚΜ* 6,
1967, σ. 177-180). Αντίστοιχη φαίνεται ότι ήταν και η περίπτωση των αφεντότοπων της
'Ανδρου: Δ. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της 'Ανδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοί-
πων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους του Αιγαίου*, 'Ανδρος 1995, ιδίως σ. 64-87·
βλ. επίσης την περίπτωση της Σίφνου, όπου οι ζώνες καλλιέργειας και αγρανάπαυσης χω-
ρίζονταν με ξερολιθιές που έφεραν ξύλινες πορτούλες, σύστημα που σώζεται ακόμη και
σήμερα στην ύπαιθρο του νησιού, εξού και το τοπωνύμιο Πόρτα της Εγκαιριάς: Μ. Φι-
λιππάκης, *Τοπωνύμια της Σίφνου*, Αθήνα 1989, σ. 105· την περίπτωση της Κιμώλου, όπου
ο όρος *εγκαιριά* αντιστοιχούσε στη σπαρμένη ζώνη, ίση με το ήμισυ της καλλιεργήσιμης
επιφάνειας, ενώ το άλλο ήμισυ ονομαζόταν *παραγκαιριά*: Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Γλωσσάριον
κιμώλου», *Κιμωλιακά* 1, 1970, σ. 204· η αντίστοιχη ζώνη στην Πάρο λεγόταν *ανάπαυες*
(βλ. παρακάτω) και στη Σαντορίνη *αργό*: Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη του 17ου
και του 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων», *Τα Ιστορικά* 17, 1992, σ. 246· τέλος βλ.
και την ανάλογη περίπτωση των βολών της Κέας: Ι. Βισβίτζης, «Αι βολαί της νήσου Κέας»,
ΕΕΒΣ 19, 1949, σ. 26-74. Το σύστημα αμειψισποράς, που εφαρμόζονταν γενικά στον ελ-
ληνικό χώρο τους αιώνες που μας ενδιαφέρουν, φαίνεται ότι συνίστατο στην εναλλαγή καλ-
λιέργειας και αγρανάπαυσης πάνω σε τρεις ζώνες: στην πρώτη ζώνη έσπερναν σιτάρι, στη
δεύτερη όσπρια, ενώ η τρίτη έμενε άσπαρτη να αναπαυθεί, οπότε μπορούσε να χρησιμο-

είναι τυχαίο ότι οι σχετικοί όροι στα συμβόλαια δηλώνουν συγχρόνως τον χρόνο και τον χώρο: *εγκαιριά, εγκαίρως σπειρόμενα, στον καιρό*. Η μαρτυρία που μας έρχεται από το Κοιμάκι της Νάξου⁸ υποδηλώνει χαρακτηριστικά την επιβίωση των φεουδαλικών χρόνων αλλά και της κατανομής του χώρου στο κοινοτικό πλαίσιο ελέγχου της νεότερης εποχής: μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον φαίνεται ότι εφαρμόζαν εκεί ένα διετές σύστημα τεσσάρων ζωνών, που τις ονόμαζαν «εγκαιριές», από τις οποίες καλλιεργούσαν τις δύο (στη μία έσπερναν κριθάρι και στην άλλη δευτερεύοντα δημητριακά), και άφηναν τις άλλες δύο σε αγρανάπαυση οι τέσσερις ζώνες στο Κοιμάκι αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες αγροτικές περιοχές (Απολλώνα, Αγιά, Καννά και Φανερωμένη ή Πλατύς Γιαλός) έτσι από την πρώτη Οκτωβρίου μέχρι τα μέσα Ιουλίου η βοσκή επιτρεπόταν στις ζώνες της Αγιάς και της Καννάς. Στις αρχές του 19ου αιώνα (1810) στον κώδικα του εθιμικού δικαίου της Νάξου οι ζώνες της αγρανάπαυσης-βοσκής, τα «εγκαίρως γεωργούμενα, σπανίως σπειρώμενα», είναι γαίες που ανήκουν στην κοινότητα· ο χρόνος χρησιμησίαις που απαιτείται για να μετατραπούν σε «ιδιόκτητες» είναι μακρός: 30 έτη.⁹

Τέλος, ας σημειώσουμε ότι η κατανομή μέσα στο έτος των αγροτικών συμβολαίων της Νάξου φαίνεται να ακολουθεί τους χρόνους της αμπελοκαλ-

ποιηθεί στη βοσκή· τον επόμενο χρόνο μετατόπιζαν τις ζώνες, αφήνοντας σε αγρανάπαυση την πρώτη κ.ο.κ., έτσι ώστε να καλλιεργούν κάθε χρόνο τα δύο τρίτα του χωραφιού: η πληροφορία μάς έρχεται από τον Αγάπιο Λάνδο τον 17ο αιώνα (*Γεωπονικόν*, εισαγ.- επιμ. Δ. Κωστούλα, Βόλος 1991, σ. 141-142), ο οποίος αντιγράφει ωστόσο τα *Georonica* του Κασσιανού Βάσσου του 6ου αι., αλλά και από τις εκθέσεις των βενετών προβλεπτών για την περιοχή της Γαστούνης στην Πελοπόννησο (1691): Σπ. Λάμπρος, «Εκθέσεις των βενετών γενικών προνοητών της Πελοποννήσου νυν το πρώτον εκ των αρχείων της Βενετίας εκδιδόμεναι», *ΔΙΕΕ* 5, 1900, σ. 500· πβ. και Σπ. Ασδραχάς, *Η ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1982, σ. 86-87. Πρόκειται για ένα σύστημα «ψευδο-αγρανάπαυσης» (*jachère prétendue*), όπως την ονομάζει εύστοχα ο Braudel, που επιχωριάζει σε περιοχές φτωχές, οι οποίες συνδυάζουν τη γεωργία με την κτηνοτροφία και την εντατική χρήση του εδάφους και των χρόνων του: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, τ. I, *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Παρίσι 1979, σ. 94 [και ελλ. μτφρ.: *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας)*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, τ. 1, Αθήνα, ΜΙΑΤ, 1995]. Είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο ο F. Braudel (ό.π., σ. 90) όσο και ο G. Duby (*Seigneurs et paysans. Hommes et structures du Moyen Age*, τ. II, Παρίσι 1988, σ. 107) συνδέουν το σύστημα των τριών ζωνών με τις περιοχές της Βόρειας Ευρώπης, κατεξοχήν κτηνοτροφικές, ενώ στο Νότο τοποθετούν συχνότερα το σύστημα με δύο ζώνες. Για μια σύνοψη των συστημάτων αμειψισποράς-βοσκής και των χρόνων τους στον τουρκοκρατούμενο νησιωτικό χώρο βλ. και El. Ζέι, *Paros dans l'Archipel grec...*, ό.π., τ. 1, σ. 58-60, 91-101.

8. Ν. Σφακιανός, «Παραδοσιακή τεχνική και έθιμα της καλλιέργειας και της εναποθήκευσης του κριθαριού στη Νάξο», *Λαογραφία* 32, 1979-1981, σ. 392-393.

9. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 537, κεφ. Δ': Περί αγωγών διαφόρων και χρόνων.

λιέργειας: παρουσιάζει μια φυσιολογική ελαφριά πύκνωση των εμφυτευτικών συμβολαίων τους φθινοπωρινούς μήνες και τον Δεκέμβριο, και αντιστοίχως των συμβολαίων χωρίς εμφύτευση τον Αύγουστο, ενώ γενικά εμφανίζεται αραιότερη τον Σεπτέμβριο και τον Φεβρουάριο.

Οι δύο ταχύτητες για τις οποίες μιλήσαμε μας κάνουν προσεκτικούς απέναντι στο ρόλο που φαίνεται να παίζει το *εμβατίκι*, *μπατίκι* ή *παντίκι*¹⁰ στα συμβόλαια του 17ου αιώνα — το συναντούμε εξάλλου και σε άλλου τύπου συναλλαγές στα νησιά:¹¹ πρόκειται για ένα ποσό που καλείται συνήθως να καταβάλλει προκαταβολικά ο καλλιεργητής στον κύριο της γης προκειμένου να συναφθεί η συμφωνία· στη Νάξο την εποχή αυτή το ύψος του προσδιορίζεται συνήθως κατόπιν συμφωνίας μεταξύ των δύο μερών, και φαίνεται να αντιστοιχεί στο αντίτιμο του 1/4 της γης την οποία αναλαμβάνει να καλλιεργήσει ο «παντικάτορας». Σε περίπτωση (και μόνο σ' αυτήν) που χαλάει η μακροπρόθεσμη σχέση πάνω στη γη, τότε το εμβατίκι εξασφαλίζει στον καλλιεργητή την κατοχή του 1/4 της, εφόσον έχει εκπληρώσει και τις συμφωνημένες μικροπρόθεσμες εργασίες της εμφύτευσης. Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν το εμβατίκι εισέρχεται περισσότερο στη λογική της πραγματικής αγοράς γης, ή πε-

10. Ο όρος ανάγεται ετυμολογικά στο βυζαντινό *εμβατίκιον* ή *εισδεκτικόν*: Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *ΕΑΙΕΑ* 4, 1951, σ. 132. Τον συναντάμε και στον λόγιο πιθανότατα όρο *εμβατικογράμματα* = συμβόλαια εμβατικών, στον κώδικα της Νάξου των αρχών του 19ου αιώνα: Ι. και Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 543-544, κεφ. Η', «Περί εμβατικών». Πβ. και για άλλα νησιά του Αιγαίου: Στ. Καββάδας, *Νοταριακοί κώδικες της Βολισσού Χίου*, τ. 1, Αθήνα 1966, σ. 18-21, αλλά και του Ιονίου: Γ. Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα (15ος - 16ος αιώνας)», *ΕΚΕΙΕΑ* 33, 1997 (και ανατ.) σ. 445-446. Πβ. ακόμη και τον όρο «εμβατικός», που αποδίδει τον ρουμανικό *embatic* ή *hatic* και σημαίνει την εμφυτευτική σχέση στο *Συνταγμάτιον Νομικόν* του Αλ. Υψηλάντη: Π. Ζέπος, *Συνταγμάτιον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780*, Αθήνα 1936, σ. 63. Βλ. και σχετικά με το εμβατίκι της Νάξου, Δ. Δημητρώπουλος, «Συμβάσεις αγροληψιών στη Νάξο κατά τον 16ο και 17ο αιώνα», στο Β. Παναγιωτόπουλος, Α. Καλλιβερέττης, Δ. Δημητρώπουλος, Μ. Κοκολάκης, Ευδ. Ολυμπίτου, *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, [ΚΝΕ-ΕΙΕ, Τετράδια εργασίας 18], Αθήνα 2003, σ. 205-220, ιδίως σ. 211-213.

11. Ήδη από τον 12ο αιώνα ο όρος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει και δικαιώματα ή τρόπους συναλλαγής που δεν αφορούν την καλλιέργεια της γης, όπως π.χ. το ποσό που καταβάλλει ο ιερέας στον επίσκοπο για το διορισμό του στη συγκεκριμένη ενορία ή εκκλησία: Εμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής και δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 7, ή την προγαμιαία δωρεά (*εμπασιδίο*) στα προικοσύμφωνα της τουρκοκρατούμενης Χίου: Ι. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΑ*, τ. 1, 1948, σ. 39-44 αντίστροφα, ο Φ. Κουκουλές προσδιορίζει με τον όρο *αργαβώνα* το ποσό που παίρνει ο γεωργός από τον κύριο της γης, πιθανόν ως προκαταβολή, προκειμένου ν' αναλάβει την καλλιέργεια του αμπελιού στα βυζαντινά χρόνια: *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Ε', Αθήνα 1952, σ. 285.

ρισσότερο στη φεουδαλική λογική της εισόδου στη γη και την εκμετάλλευσή της, δηλ. της εγγύησης: ως θυμηθούμε τα *entry fines* της αγγλικής φεουδαρχίας¹² ή την *taxe d'entrée*¹³ στο καθεστώς των μεγάλων ενοικιάσεων (*fermes*) της μεσαιωνικής γαλλικής υπαίθρου. Με άλλα λόγια, οι δύο διαφορετικοί χρόνοι που διασταυρώνονται στα έγγραφα αυτά υποδεικνύουν τη μετάβαση ή τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών αγροτικών κοινωνιών και επομένως δύο οικονομικών νοοτροπιών: μιας κοινωνίας κυρίων των «τόπων» και καλλιεργητών που στηρίζεται στις μακρές, προστατευμένες διάρκειες των φεουδαλικών, κληρονο-

12. «Τέλη εισόδου» στη γη που όφειλε να πληρώνει ο ενοικιαστής στον άρχοντα. Η απερίοριστη δυνατότητα αύξησης των τελών αυτών επέτρεψε στους άρχοντες να μεγιστοποιήσουν τα εισοδήματά τους, παρακινώντας τους να επεκτείνουν τις ενοικιάσεις, εις βάρος των γαιών που κατείχαν οι χωρικοί με συμβόλαια. Η συνακόλουθη άνοδος της τιμής της γης τον 16ο και κυρίως τον 17ο αιώνα και η βαριά φορολογία, μεταξύ άλλων, οδήγησαν, σύμφωνα με τον J. Habakkuk, στη συντριβή της τάξης των «χωρικών» (= «ιδιοκτητών»-καλλιεργητών) στην Αγγλία: J. H. Habakkuk, «Η εξαφάνιση του Άγγλου χωρικού», στο: G. Béaur (επιμ.), *Η γη και οι άνθρωποι...*, ό.π., σ. 87, 103 (βλ. και «La disparition du paysan anglais», *Annales ESC*, XX/4, Ιούλιος - Αύγουστος 1965, σ. 649-663).

13. Ο G. Duby τοποθετεί την οριστική διαμόρφωση του καθεστώτος των γαλλικών *fermes* τον 13ο αιώνα: G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Παρίσι 1977, τ. 2, σ. 155 στο σύστημα της *ferme*, η *taxe d'entrée* απέφερε σταθερό εισόδημα στον άρχοντα ανεξάρτητο από τις καλές ή κακές χρονιές στη σοδειά, ενώ ο ενοικιαστής αναλάμβανε σχεδόν όλες τις υποχρεώσεις καλλιέργειας από την άλλη, το συχνό καθεστώς μόνιμης ενοικίασης έδινε δικαιώματα ημι-ιδιοκτησίας στον ενοικιαστή. Το σύστημα των μεγάλων ενοικιάσεων υποχωρεί τον 15ο αιώνα, μετά τις καταστροφές της πανούκλας: η ευρωπαϊκή ύπαιθρος θα μοιραστεί στις «φτωχές» ζώνες του Νότου που χαρακτηρίζονται από το καθεστώς της *métairie* ή *borderie-mezzadria* για την Ιταλία (συστήματα εκμετάλλευσης της γης περιορισμένου χρόνου ή για δύο γενιές, κάτι ανάλογο με τα ναξιωτικά συμβόλαια), και στις ζώνες του Βορρά όπου διατηρείται ο τύπος της μεγάλης *ferme*, για να αποκτήσει εμβληματική σημασία στην οικονομική σκέψη του 18ου αιώνα (Φυσιοκράτες) μέχρι και τις μέρες μας βλ. ενδεικτικά: G. Duby, *L'économie rurale...*, ό.π., σ. 22-27, 154-155, 166-167, 220-225· J.- M. Pesez και Em. Le Roy Ladurie, «Le cas français: vue d'ensemble», *Villages désertes et histoire économique XIe-XIIIe siècle, Les hommes et la terre*, Paris 1965, σ. 127-252 (205-207) τα άρθρα στο: G. Duby και Arm. Wallon (dir.), *Histoire de la France rurale*, Παρίσι 1975, τ. 1: G. Fourquin, «Le temps de la croissance», σ. 644-659, τ. 2: H. Neveux, «Déclin et reprise: la fluctuation biséculaire 1340-1560», σ. 115-117· J. Jacquart, «Immobilisme et catastrophes 1560-1660», σ. 208-210, τ. 3 (Παρίσι 1976): R. Specklin, «L'achèvement des paysages agraires», σ. 250-285· M. Agulhon, «La société paysanne et la vie à la campagne», σ. 286-318. Βλ. επίσης G. Fourquin, «Les débuts du fermage; l'exemple de Saint-Denis», *Études rurales* 22-23-24, 1966, σ. 7-81. Για την ιστορία των διαφορετικών τύπων συμβολαίων και των αντίστοιχων τρόπων εκμετάλλευσης της γης στο μεσογειακό κόσμο και τον κόσμο της Λατινικής Αμερικής βλ. και G. Béaur, Mathieu Arnoux, Anne Varet-Vitu (éd.), *Exploiter la terre. Les contrats agraires de l'Antiquité à nos jours*, Actes du colloque international tenu à Caen du 10 au 13 septembre 1997, Rennes 2003.

μικρών σχέσεων πάνω στη γη, και μιας νεότερης κοινωνίας «ελεύθερων» κατόχων γης, οι οποίοι εκτός από την κληρονομική οδό, έχουν πρόσβαση σε μια αγορά γης μέσω της εργασίας και του χρήματός τους. Η απάντηση δεν είναι εύκολη, πρέπει οπωσδήποτε να γνωρίζουμε αν το εμβατικό εξοφλείται τελικά ή όχι και σε τι ποσοστό, πόσοι καλλιεργητές γίνονται εν τέλει κύριοι του 1/4 της γης και ποια είναι η οικονομική τύχη τους (ενδιαφέρουσες είναι οι ελάχιστες περιπτώσεις του κώδικα, όπου ο καλλιεργητής αγοράζει κάποια στιγμή τα υπόλοιπα 3/4 της γης από τον κύριο), αν οι τιμές των εμβατικών αντιστοιχούν πράγματι στις τιμές της γης την ίδια εποχή (είναι απαραίτητη μια συγκριτική μελέτη των συμβολαίων αγοραπωλησίας), και οπωσδήποτε θα χρειαζόταν η παράλληλη ανάγνωση των «εξεγέρσεων» ή ταραχών που ξεσπούν, μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 18ου αιώνα, ανάμεσα στους «καλλιεργητές» των τόπων, στα χωριά της Νάξου, και την κυρίαρχη κοινωνία του Μπούργκου, καθολική και ορθόδοξη, η οποία κατέχει ή διαχειρίζεται τους φεουδαλικούς τόπους, με αντικείμενο τις σχέσεις πάνω στη γη.¹⁴

Αν τα πράγματα τον 17ο αιώνα είναι ακόμη ασαφή, τον 18ο αιώνα ίσως είναι καθαρότερα: τα εμφυτευτικά συμβόλαια της Πάρου (48)¹⁵ αφορούν αποκλειστικά την αμπελοκαλλιέργεια και καλύπτουν από 3-8 χρόνια (9). Στην Πάρο ο εμφυτευτής δεν αναλαμβάνει απλώς να φυτέψει το αμπέλι, αλλά και να το «βάλει στην ιντράδα», να το καλλιεργεί δηλαδή έως ότου κάνει σταφύλια· δεν πληρώνει εμβατικό, αντίθετα λαμβάνει ένα ποσό (μικρό κατά κανόνα) από τον νοικοκύρη ως «ενυπόθηκο δάνειο» για το πρώτο μισό του αιώνα, το οποίο πρέπει να αποδώσει ο εμφυτευτής μετά την εκπνοή του συμβολαίου (άτοκο, εφόσον η δουλειά έχει γίνει σωστά), ή ως κεφάλαιο για τα έξοδα, «χάριν δωρεάς» για να τον «παραινθήσει σε μεγαλύτερο πόθο και επιμέλεια» από το δεύτερο μισό του αιώνα (αν το δείγμα βέβαια μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό των τάσεων). Τέλος η μοιρασιά της γης στα δύο γίνεται μετά τη λήξη του συμβολαίου, ενώ δεν είναι απαραίτητη η μοιρασιά της ετήσιας σοδειάς (από

14. Ταραχές που σφράγισαν τον 17ο και τον 18ο αιώνα: βλ. σχετικά Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία...*, ό.π., ο ίδιος, «Διαμάχη εν Νάξω Καστρινών και Νεοχωριτών», *Παρονασός* 11, 1887, σ. 408-427· Μ. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις “Φράγκων” και “Ρωμαίων” στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *ΕΕΚΜ* 14, 1991-1993, σ. 37-48 για δύο παράλληλες προσεγγίσεις των αγροτικών ταραχών της Νάξου βλ. Agl. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, ιδ. σ. 185-194, και El. Zéi, *Paros dans l'Archipel grec...*, ό.π., τ. 1, σ. 232-237. Πβ. και τις αντίστοιχες ταραχές στην Κέα τον 18ο αιώνα με αφορμή το καθεστώς των βοσκότοπων (βολών): B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, Ισταμπούλ 1982, τ. 1, σ. 267.

15. Βλ. την επεξεργασία του σχετικού νοταριακού υλικού στο El. Zéi, *Paros dans l'Archipel grec...*, ό.π., τ. 1, σ. 238-305.

άλλες καλλιέργειες), κάποτε την κρατά ολόκληρη ο ένας ή ο άλλος στη διάρκεια του συμβολαίου (ο φόρος επί της γης μοιράζεται, ενώ η δεκάτη ανήκει στον νοικοκύρη). Οι ενδιάμεσοι, μικροί χρόνοι (των δοσιμάτων και των φεουδαλικού τύπου υποχρεώσεων) αναφέρονται πολύ σπανιότερα, η διάρκεια ή το τμήμα της αγρανάπαυσης (ανάπαυες) δεν προσδιορίζεται από τον νοικοκύρη, τουλάχιστον εγγράφως· οι μόνοι χρόνοι που παρεμβάλλονται εδώ είναι οι (ετήσιες) συμπληρωματικές σοδειές των δέντρων (συκιάς, αμυγδαλιάς κλπ.) ή του περιβολιού που συνήθως απαντώνται μαζί με το αμπέλι στην αρχιτεκτονική του καλλιεργημένου τοπίου των νησιών. Ο χρονικός κύκλος λοιπόν του αμπελιού και η στιγμή καρποφορίας του δέντρου φαίνεται να σηματοδοτούν μια κρίσιμη μεταβολή στους φεουδαλικούς χρόνους. Ο πλήρης κύκλος των αμπελουργικών εργασιών διαμορφώνει μια σταθερότερη σχέση του καλλιεργητή με το δέντρο (ας θυμηθούμε ότι στο Αιγαίο η κατοχή του δέντρου διαχωρίζεται από την κατοχή της γης), τον οδηγεί σχεδόν με βεβαιότητα στην απόκτηση μεγαλύτερης έκτασης γης (1/2), και ταυτόχρονα θεσμοθετεί ένα είδος αμοιβής του χρόνου εργασίας: μια νέα κοινωνία μικρών ανεξάρτητων γαιοκατόχων, και μάλιστα προνομιούχων γιατί είναι κάτοχοι έτοιμων αμπελιών, αρχίζει άραγε να αποκτά τώρα σαφέστερα χαρακτηριστικά;

Το πέρασμα από τη χρονική αοριστία των καλλιεργητικών σχέσεων δύο (ή περισσότερων) γενεών στις πεπερασμένες, μικροπρόθεσμες διάρκειες των αγροτικών συμβολαίων¹⁶ φαίνεται και στη σύγκριση ανάμεσα στις πακτώσεις, πακτωσιές γης (παραχωρήσεις γης έναντι χρηματικού ποσού, ένα είδος ενοικιάσεων) του 17ου αιώνα, τόσο της Νάξου, όσο και της Μυκόνου,¹⁷ και στις πακτώσεις του 18ου αιώνα (Πάρος), που τείνουν να γίνουν ετήσιες και να αφορούν αποκλειστικά την καλλιέργεια των δημητριακών τα νοταριακά δείγματα ωστόσο είναι πολύ μικρότερα για να μπορούμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα. Μπορούμε, όμως, να σημειώσουμε μερικά ενδεικτικά στοιχεία: τον 18ο αιώνα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών, τα δημητριακά που καλ-

16. Ανάλογη εξέλιξη στα αγροτικά συμβόλαια της Λευκάδας παρατηρεί και η Έφη Αργυρού τον 18ο αιώνα: από διηνεκείς ενοικιάσεις, αρκετά συμβόλαια μετατρέπονται σε συμβάσεις ενδιάμεσης διάρκειας ή σε άλλες ορίζεται κάποιος χρόνος λήξης (χρόνος εξόφλησης δανείου, ολοκλήρωσης της καλλιέργειας ή χρόνος ζωής του αγρολήπτη). Η ιστορικός παρατηρεί ότι η ένταση του εκχρηματισμού των αγροτικών σχέσεων φαίνεται να αναστατώνει τις διάρκειες και τις συνέχειες των χρόνων και των λεκτικών αναπαραστάσεων τους στην ύπαιθρο του νησιού: Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου...», ό.π., σ. 598-599.

17. Χρησιμοποιήθηκε ενδεικτικά το υλικό που δημοσιεύει ο Γ. Πετρόπουλος, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779*, [Μνημεία Μεταβυζαντινού Δικαίου 3], Αθήνα 1960· για την πάκ(χ)τωση στη Μύκονο του 17ου αιώνα βλ. και Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 91-92.

λιεργούνται στα νησιά (και όχι μόνο) είναι ταχείας ανάπτυξης και δίνουν σοδειά δύο φορές το χρόνο, μπερδεύοντας ίσως τις παραδοσιακές «ζώνες».¹⁸ Αν είναι γνωστό ότι οι μικρότερες διάρκειες των συμβολαίων ταυτίζονται από τους Ευρωπαίους ιστορικούς του αγροτικού χώρου με τη «φτωχή» γεωργία, καθώς εντοπίζονται στις λεγόμενες «φτωχές» ζώνες της ηπείρου, π.χ. στη Νότια Γαλλία ή την Ιταλία, από την άλλη, είναι επίσης γνωστό ότι στις περιοχές του βραχυπρόθεσμου συμβολαίου οι φεουδαλικές δομές υποχωρούν ή μεταβάλλονται νωρίτερα.¹⁹ Τέλος, αν τα αγροτικά συμβόλαια στα νησιά τείνουν όχι μόνο να ρυθμίζονται και να περιορίζονται χρονικά αλλά και να εξειδικεύονται προς τον 18ο αιώνα, η εξέλιξη αυτή παρακολουθεί, άραγε, τους χρόνους των αγορών; Της αναγκαστικής αγοράς, οπωσδήποτε, για τα δημητριακά, όπως π.χ. τους χρόνους του «ιστιρά» (mübaya ή istira = αναγκαστική πώληση δημητριακών στην οθωμανική αυτοκρατορία για τον εφοδιασμό των πόλεων και των στρατευμάτων, μια έκτακτη εισφορά που εξελίσσεται σε τακτικό φόρο μέχρι τον 18ο αιώνα²⁰) αλλά και των αγορών που ρυθμίζουν οι έμποροι και/ή οι προεστοί των νησιών: θα χρειαζόταν π.χ. να μελετήσουμε τους χρόνους της θάλασσας παράλληλα με τους χρόνους της γης: τις προθεσμίες των συναλλαγματικών (*lettere di cambio*), τη χρήση των οποίων καθιερώνεται τον αιώνα αυτό

18. C. N. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane*, Paris 1801, τ. 2, σ. 161-162· για τις πολλές σπορές μέσα στο χρόνο μιλάει και ο Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 5, Αθήνα 1952, σ. 258· το ίδιο συνέβαινε και στην Πελοπόννησο τον 18ο αιώνα: Σπ. Ασδραχάς, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ' αιώνα», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αιώνες*, Αθήνα 1982, σ. 169-170· βλ. και Αγάπιος Λάνδος, *Γεωπονικόν*, ό.π., σ. 196. Στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα, με την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος θα υπερασπισθεί την αποτελεσματικότητα της πολλαπλής σποράς στην παραγωγή: *Γεωργική και οικιακή οικονομία*, Ναύπλιο 1833, σ. 93, 145-147, στο: Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας (1821-1833)*, τ. 1, Αθήνα 1921, σ. 305-306, σημ. 1. Για τις αρχές του 20ού αιώνα βλ. σχετικά και Γ. Σακελλαρόπουλος, *Τα ανοιξιάτικα γεννήματα καλαμπόκι, ασπρίτσα (ντάρι), σκουπόχορτο, κεχρί (βόρι) και ρύζι*, Αθήνα 1928.

19. Βλ. ενδεικτικά G. Duby, *L'économie rurale...*, ό.π.

20. Σχετικά με την εξέλιξη του ιστιρά: Lütfti Güçer, «Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire ottoman pendant la seconde moitié du XVIème siècle», *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université de l'Istanbul* 11/1-4, 1949-1950, σ. 163-188· Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 72-78· Έμ. Themopoulou, «L'Approvisionnement d'Istanbul en céréales et l'évolution de la contribution de l'ichtira au XVIIIe et au XIXe siècle», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3, 1996, σ. 11-138· η ίδια, *Salonique, 1800-1875: conjoncture économique et mouvement commercial*, διδ. διατριβή, Παρίσι 1994, τ. 2, σ. 392-407· Σπ. Ασδραχάς [και συνεργάτες], *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνες*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 258-260, 443-444. Για τις αναγκαστικές πωλήσεις σιτηρών στο Αιγαίο βλ. και Ελ. Ζέι, *Paros dans l'Archipel grec...*, ό.π., σ. 357-361.

στο Αιγαίο,²¹ σε σχέση με τις προθεσμίες εξόφλησης, όταν αναγράφονται στις ομολογίες χρεών, τις χρονικές αποστάσεις ανάμεσα στα λιμάνια, την παραμονή στις σκάλες για την παρακολούθηση της κίνησης των τιμών, τη διάρκεια της καραντίνας κλπ. Τον 18ο αιώνα, το «δεκαήμερο» της συναλλαγματικής και ο «μήνας» παραμονής στις σκάλες²² φαίνεται να αντιστοιχούν σε θεσμοθετημένες περιοδικότητες της αγοράς αλλά και των πιστωτικών δικτύων στο Αιγαίο (θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι πραγματικές διάρκειες ήταν συχνά πολύ μεγαλύτερες) σ' αυτές τις περιοδικότητες έρχεται να προστεθεί και το «τριήμερο» που επιβάλλουν οι άρχοντες των Κοινών για την άμεση πώληση του εισαγόμενου εμπορεύματος στις σκάλες, σε τιμές παζαριού, στον ντόπιο καταναλωτή.²³ Μ' αυτές τις νέες περιοδικότητες των αγορών έρχεται, άραγε, να ευθυγραμμισθεί το μικροπρόθεσμο αγροτικό συμβόλαιο των νησιών, πόσο μάλλον αν καταστρατηγεί τους παραδοσιακούς χρόνους της ετήσιας σοδειάς και της αμειψισποράς;

Β' Το «αιώνιο»

Στα εμφυτευτικά συμβόλαια η καλλιεργητική σχέση (και δευτερευόντως το δικαίωμα κατοχής στο 1/4 της γης) ρυθμίζεται για δύο τουλάχιστον γενιές καλλιεργητών, «παντοτινώς και αιωνίως»: το όριο των δύο γενεών είναι γνωστό στις δομές κατοχής του εδάφους του δυτικού φεουδαλικού κόσμου (*bail à deux vies*),²⁴ αλλά και του οθωμανικού, τιμαριωτικού κόσμου.²⁵ Το ερώτημα

21. Ευτ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 60.

22. Για τους χρόνους της θάλασσας βλ. τη σχετική ανάλυση στα έγγραφα συνιδιοκτησίας καϊκιών και στα ναυλοσύμφωνα της Πάρου στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα: Ελ. Ζέι, *Paros dans l'Archipel grec...*, ό.π., τ. 2, σ. 323-344, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

23. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, 8, σ. 515: 'Εθιμα Σαντορίνης και Ανάφης του 1797· Δ. Πασχάλης, «Νομικά έθιμα της νήσου 'Ανδρου», *ΑΟΚΕ* 5 (1925), σ. 167-168· Α. Βάλληνας, *Κυθνιακά*, Ερμούπολη 1882, σ. 85-87· Δ. Δρόσος, *Ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα 1870, σ. 242-246· βλ. και γενικά Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 3/5, Ιούνιος 1986, σ. 59-62.

24. Βλ. και βιβλιογραφία παραπάνω, σημ. 12.

25. Για τον κληρονομικό χαρακτήρα του τιμαρίου: Irène Beldiceanu-Steinhart, «Loi sur la transmission du timar (1536)», *Turcica* 11, 1979, σ. 78-102· Βέρα Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Ασρινάκη - Ευαγγελία Μπαλτά, προλ. Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990, σ. 17-107, ιδίως σ. 51-54 Vera Mutafchieva, «Sur le caractère du timar ottoman», *Acta Orientalia* 9 (Βουδαπέστη 1959), σ. 55-61· βλ. και γενικά για το τιμάριο: Σπ. Ασδραχάς [και συνεργάτες], *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 250-256, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

είναι: στις αναπαραστάσεις των παραπάνω αγροτικών κόσμων ταυτίζεται άραγε η ρυθμιστική αυτή έννοια του «αιώνιου» με τα ανθρώπινα όρια των δύο ή και τριών γενεών;²⁶ Είναι αλήθεια ότι δεν μετρούν το βιολογικό χρόνο με ηλικίες, ούτε καν με τις βιολογικές κατηγορίες «ηλικιωμένου» και «νέου» (εκτός από κάποιες αραιές μνείες στις διαθήκες της Νάξου) γι' αυτούς υπάρχουν μόνο «γονιοί» και «παιδιά»: σ' αυτές που ονομάζονται «προστατιστικές» κοινωνίες οι φυσικές διάρκειες της ανθρώπινης ζωής εκφράζονται, μεταξύ άλλων, μέσα από το μηχανισμό της κληρονομικής διαδοχής. Εξάλλου, όπως φαίνεται και στις μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις των εθίμων, ως στιγμή «ενηλικίωσης» θεωρείται συχνά ο χρόνος απόκτησης αγαθών, ή η στιγμή του γάμου, που για τις κοινωνίες αυτές είναι το ίδιο πράγμα.²⁷ Η αναπαράσταση λοιπόν της δημο-

26. Βλ. και την έννοια του «αιώνιου» στα συμβόλαια της Λευκάδας: Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου...», ό.π., σ. 597.

27. Αυτό επιβεβαιώνει εν μέρει και η μαρτυρία του Μάουρερ από τα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο τον 19ο αιώνα: Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, [Χαϊδελέβεργη 1835], ελλ. μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, εισαγ.- επιμ. σχολ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα 1976, σ. 113-114· στη Νάξο του 19ου αιώνα, σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο του Δ. Χρυσανθόπουλου (ερωτήματα «Περί επιτροπείας» και «Περί της πατρικής εξουσίας»), ως έτος ενηλικίωσης θεωρούσαν το 18ο για την πόλη και το 14ο για την ύπαιθρο, σε άλλα νησιά το 20ό ή 25ο έτος: πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι ηλικίες που σημειώνουν ο Μάουρερ και ο Χρυσανθόπουλος (*Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθημών εξ επισήμων προς την Ελλ. Κυβέρνησιν των τοπικών αρχών απαντήσεων*, μτφρ. από το γερμανικό, Αθήνα 1853) αποτελούν μεταγενέστερες, κατά προσέγγιση, εκφράσεις του βιολογικού χρόνου. Η πατρική εξουσία έπαυε με το γάμο ή/και την εγκατάλειψη της πατρικής στέγης (ό.π., σ. 197 Ι. και Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, ό.π., σ. 540: § με', για την πώληση ιδιοκτησίας ανηλίκου). Γι' αυτό και στην Πελοπόννησο, σημειώνει ο Μάουρερ, όσοι παντρεμένοι γιοι συνέχιζαν να μένουν με τον πατέρα τους και δεν είχαν δικό τους σπίτι, δεν θεωρούνταν ενήλικες (ό.π., σ. 113). Αντίθετα, πάλι σύμφωνα με τον Μάουρερ, ο τουρκικός νόμος όριζε ως έτος ενηλικίωσης το 13ο, ανεξαρτήτως της άσκησης πατρικής εξουσίας, διαφορά που ο ίδιος αποδίδει στην πολυσυζητημένη καταγωγή των ελληνικών εθίμων από το ρωμαϊκό δίκαιο (ό.π.): βλ. σχετικά και Ελ. Ζέη, «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19ο αιώνα: η πολλαπλότητα των μαρτυριών», *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002* (ΚΝΕ/ΕΙΕ, 29 Οκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 2002), Αθήνα 2004, τ. 2, σ. 153-155, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Για το ζήτημα της πατρικής εξουσίας στα νεότερα χρόνια βλ. και Γ. Βαλάσσης, «Τινά περί της πατρικής εξουσίας κατά το δίκαιον του μετά την Άλωση Ελληνισμού», *Ε. Ε. 6, Σύμμεικτα Αρμενόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 529-550. Ας σημειώσουμε ότι το θέμα της πατρικής εξουσίας έχει βέβαια άμεση σχέση και με το κυρίαρχο σύστημα διαδοχής και ονοματοδοσίας στα νησιά, όπου κατά κανόνα ακολουθείται η γραμμή της γυναικείας ή ανδρικής ρίζας. Σχετικά με τα συστήματα αυτά βλ. ενδεικτικά τις εργασίες του Β. Vernier για την Κάρπαθο, κυρίως το: *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*, μτφρ. Ευγ. Τσελέντη, επιστ. θεώρηση Ευθ. Παπαταξιάρχης, Αθήνα, 2001, όπου και η εισαγωγή της Εύας Καλπουρτζή,

γραφικής «γενιάς» ή μιας ανθρώπινης ζωής στα νοταριακά αρχεία τόσο του 17ου όσο και του 18ου αιώνα φαίνεται να είναι η διάρκεια κατοχής ή/και εκμετάλλευσης του αγαθού μέχρι τη στιγμή της μεταβίβασης, κληρονομικής ή μη: κυρίαρχη αντίληψη την οποία μοιράζονται οι παλαιότερες φεουδαλικές κοινωνίες του Αιγαίου με τις νεότερες κοινωνίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Αν στον 17ο και 18ο αιώνα η ανθρώπινη ζωή και το «αιώνιον» στα αγροτικά συμβόλαια των νησιών αντιστοιχούν σε ορατές, απτές διάρκειες της φύσης ή των ανακατατάξεων στις «ιδιοκτησιακές» σχέσεις, στις νησιωτικές διαθήκες το «αιώνιον» αρχίζει ήδη από τον 17ο αιώνα να συγκαταλέγεται στις αξίες της αγοράς.

Ο όρος «αιώνιον» συναντάται στις εισαγωγικές φράσεις των διαθηκών, και συνοδεύει το δικαίωμα κατοχής στο (ακίνητο) αγαθό: *αιώνιο και παντοτινό ποσέσο*. Το ίδιο συμβαίνει, εξάλλου, και στα προικοσύμφωνα, εφόσον η πρακτική της προικοδότησης συνιστά προοίμιο της τελικής κληρονομικής διανομής: πρόκειται στην ουσία για τον χρόνο οικονομικής και ηθικής διαπραγμάτευσης του διαθέτη / προικοδότη τόσο με την πλατιά κοινότητα των Χριστιανών, όσο και με τη στενότερη κοινωνία του νησιού, και με τους κληρονόμους του. Η διαπραγμάτευση αυτή γίνεται μέσα από δύο μηχανισμούς: με τη μεταβίβαση αγαθών, κληρονομική και μη, και με την εξαγορά της διάρκειας της θείας σωτηρίας και της ανθρώπινης μνήμης: μηχανισμοί που, όσο προχωρά ο 18ος αιώνας, φαίνεται να εκχρηματίζουν, να εκκοσμικεύουν και να εξορθολογίζουν τη σχέση του νησιώτη με τον «κοινόν», αιώνιο χρόνο.²⁸

«Οι σχέσεις συγγένειας ως σχέσεις υλικής, κοινωνικής και συμβολικής κυριαρχίας», σ. χί-χιχ. Βλ. ακόμη γι' αυτά και για κάποιες πρώτες νύξεις για την αντίληψη της «ηλικίας» στα νοταριακά αρχεία, τη διάκριση μεταξύ «υπαρκτού» και «προδιαγραφόμενου» χρόνου και τους τρόπους δέσμευσης του τελευταίου μέσα από τους μηχανισμούς της διαδοχής: Ελ. Ζέη, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: πρώτες προσεγγίσεις», *Τα Ιστορικά*, 11/20, Ιούνιος 1994, σ. 53-70, και ιδίως 63-64, 68-69.

28. Βλ. σχετικά την ενδεικτική ανάλυση που έχει γίνει σε δημοσιευμένες διαθήκες της Άνδρου (16ος αι.), της Νάξου (17ος αι.) και της Πάρου (18ος αιώνας): Ελ. Ζέη, «Ο θάνατος στο Αιγαίο, 17ος-18ος αιώνας: μια στιγμή μετάβασης», *Δοκίμια. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών* 11-12, Άνοιξη 2003, σ. 175-180· η εκκοσμικεύση και ο εξορθολογισμός των σχέσεων με το θάνατο και τον μετά θάνατον «χρόνο» φαίνονται εντονότερα στις μεταγενέστερες διαθήκες, όπως της Σίφνου: Ν. Matha-Dematha, *Habitat et rapports socio-économiques à Sifnos (deuxième moitié du XIXe siècle - début du XXe siècle)*, αδημ. διδ. διατρ., Παρίσι 1992, σ. 493-500 της Τήνου: Μ. Gianissopoulou, *Société et religion en Grèce insulaire. Un exemple: Potamia - Tinos*, αδημ. διδ. διατριβή, Παρίσι, 1992, σ. 401-412 ή της Σύρου: Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο 2002, σ. 259-260. Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει και ο Μ. Vovelle για τις γαλλικές διαθήκες του τέλους του 17ου αιώνα: *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimards, 2000, και ελλ. μτφρ. Ο θάνατος και η Δύση από το 1300

Έτσι, τον 17ο αιώνα, η αγορά αυτή του μέλλοντος, μετά θάνατον χρόνου, τείνει να είναι περισσότερο αγορά ακινήτων και ρυθμίζεται με την πυκνότητα στις αφιερώσεις, στις δωρεές, στα ψυχικά και στις «προθέσεις». Μόνο το 1/4 περίπου των διαθηκών στον κώδικα του Μηνιάτη προσδιορίζει χρονικά τα μνημόσυνα-λειτουργίες (σπάνια ονομάζονται σαρανταλείτουργα): κάθε μήνα, κάθε δύο μήνες, κάθε εβδομάδα, δύο φορές την εβδομάδα· στις υπόλοιπες διαθήκες η αναφορά, αν υπάρχει, είναι αόριστη: «κατά την τάξιν», «έως τον χρόνον», «αενάως», «παντοτινά» ή όσο ζουν οι κληρονόμοι, ακόμη σπανιότερα ορίζεται να γίνεται κάποιο πανηγύρι στη γιορτή αγίου ή στις γιορτές της Παναγίας. Τον 18ο αιώνα η ίδια αγορά, αγορά χρήματος πια, ρυθμίζεται με τη σταθερή σχεδόν εγγραφή των ονομάτων στην «Αγία Πρόθεση» (παρρησία), με διάφορες τακτές λειτουργίες, και κυρίως με τα μνημόσυνα, των οποίων ορίζεται η χρονική κανονικότητα και οι κατά κανόνα υψηλές χρηματικές αντιστοιχίες: είναι χαρακτηριστικό ότι ονομάζονται τώρα ρητά σαρανταλείτουργα ή κόλλυβα²⁹ και προτάσσονται της διανομής της περιουσίας στα έγγραφα.

ώς τις μέρες μας, τ. Α', μτφρ. Κ. Κουρεμένος, επιμ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Νεφέλη 2000, σ. 399.

29. Ας συγκρατήσουμε εδώ απλώς τη μεγάλη συζήτηση για τη συχνότητα της προσφοράς του «κόλλυβου» ανάμεσα στις αντίρροπες ιδεολογικές δυνάμεις του ελληνικού Διαφωτισμού: τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα η εκκλησιαστική παράδοση στην Ανατολή καθιερώνει τρεις κανονικές μνημόσυνες λειτουργίες: την τρίτη, την ένατη και την τεσσαρακοστή ημέρα από τον θάνατο: βλ. σχετικά G. Dagron, «Troisième, neuvième et quarantième jours dans la tradition byzantine: temps chrétien et anthropologie», *Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Age IIIe-XIIIe siècles*, Colloques internationaux du CNRS, Paris 9-12 mars 1981, Paris, CNRS 1984, σ. 419-430. Ο Δ. Λουκάτος, «Λαογραφικά περί τελευταίας ενδείξεως παρά Ιωάννη τω Χρυσοστόμω», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 2, 1940, σ. 92, όπου σε βυζαντινό αποστολικό κανόνα τον οποίο παραθέτει προστίθεται και το ετήσιο μνημόσυνο. Ο Αδαμάντιος Κοραής θεωρεί ότι η συχνότητα αυτή επιβιώνει από την αρχαιότητα, και το μόνο που αλλάζει είναι η τεσσαρακοστή αντί της τριακοστής ημέρας των Αρχαίων: «Ατακτα ήρουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν Ελληνικήν γλώσσαν και των άλλων υπομνημάτων αυτοσχέδιος συναγωγή, τ. 4, Παρίσι 1832, σ. 122, και τ. 3, σ. 53, για την ετυμολογία της λέξης «κόλλυβον». Τον 18ο αιώνα ξεσπά ανάμεσα στους αγιορείτες «κολυβάδες» και στο πατριαρχείο η διαμάχη γύρω από την «ορθόδοξη» συχνότητα προσφοράς του κόλλυβου, διαμάχη στην οποία συμμετέχει και ο Κοραής, και η οποία, κατά τον Δ. Αποστολόπουλο, θα πάρει πολιτικές διαστάσεις στον εκκλησιαστικό κόσμο: D. Apostolopoulos, *Η Γαλλική επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, εδώ: *La révolution française et ses répercussions dans la société grecque sous domination ottomane. Réactions en 1798*, trad. du grec par H. Botsoglou, Athènes 1997, σσ. 27-29· βλ. ακόμη ενδεικτικά για το θέμα: Μ. Γεδεών, «Ετεροδιδασκαλίες εν τη εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως μετά την 'Αλωσιν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882-1883), σσ. 595-599, 671-672. Για τα μνημόσυνα και τα κόλλυβα σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου βλ. και Γ. Μέγα, «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *ΕΛΑ* 2 (1940), σ. 194-200.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε ότι η διαδικασία εκχρηματισμού και εκκοσμικευσης του μετά θάνατον χρόνου που ξεδιπλώνεται στις διαθήκες των νησιών, διευρύνει διαρκώς τη διαστρωμάτωση της κοινωνικής εκφοράς της: από την άποψη αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διείσδυση της καμπάνας, εισαγόμενης από τη Δύση, στις διαθήκες του 18ου αιώνα (Πάρος). Απαραιτητή όσο και επιδεικτική η κωδωνοκρουσία στις κηδείες και τα «κόλλυβα» του 18ου αιώνα,³⁰ είναι σχεδόν ανύπαρκτη τον 17ο αιώνα στα νοταριακά αρχεία: θεωρείται ότι οι καμπάνες έχουν απαγορευθεί από τους οθωμανούς σε όλη τη Βαλκανική,³¹ μ' όλο που κάποιοι αχτναμέδες νησιών, όπως στο παράδειγμα της Χίου, παραχωρούν το προνόμιο της χρήσης τους.³² Ωστόσο, τον

30. Βλ. Ελ. Ζέη, «Ο θάνατος στο Αιγαίο...», ό.π., σ. 172. Ανάλογη πληροφορία μας έρχεται π.χ. από την Τήνο των αρχών του 19ου αιώνα: Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης, *Ιστορία της Τήνου μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά των παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δ. Μ. Μαυρομαρά*, Αθήνα 1997, σ. 84· βλ. και Α. Corbin, *Les clothes de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, Παρίσι 1994, ιδ. σ. 239-247, όπου μια ανάλυση της κοινωνικής εξουσίας που υποδηλώνει ο «δημόσιος ήχος», και, αντίστροφα, της αυταρχικής χρήσης του «σιωπηλού θανάτου» από την επίσημη εκκλησία, στο παράδειγμα της Γαλλίας του 19ου αιώνα.

31. Tr. Stoianovich, «Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans», *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*. 3. *Material culture and mentalities. Power and Ideology*, Νέα Υόρκη 1992, σ. 27-28 για την απαγόρευση στα νησιά βλ. και τη μαρτυρία του J. P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste. I. L'Archipel grec*, εισαγ.-σημ.-βιβλιογρ. St. Yérasimos, Παρίσι 1982, σ. 129, 130.

32. Σύμφωνα με τους ιστορικούς του νησιού, η χρήση καμπάνας επιτρεπόταν αρχικά μόνο στους κατοίκους των Μαστιχοχωριών (Βλαστός, *Χιακά*, τ. Β', σ. 83, και Ιουστινιάνης, *Scio Sacra*, σ. 20)· ωστόσο ο Γρ. Φωτεινός, ηγούμενος της Νέας Μονής Χίου (*Τα Νεαμονήσια*, Χίος 1865), παραθέτει την πληροφορία ότι το ήδη από το 1512 είχε κατασκευασθεί κωδωνοστάσιο στη Νέα Μονή από τον Αντώνιο Φραγκόπουλο. Κατά τον Hertzberg οι κάτοικοι του Αιγαίου είχαν δικαίωμα ήδη με τον αχτναμέ του Μουράτ του Γ' να κτίζουν ελεύθερα ναούς και μοναστήρια και να τελούν τις λειτουργίες τους με κωδωνοκρουσίες (*Geschichte Griechenlands*, τ. 3, σ. 36): όλες οι παραπάνω πληροφορίες στο Κ. Σγουρός, *Ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1700 μ.Χ.*, επιμ. Φ. Αργέντη, Αθήνα 1937, σ. 313-315. Ο ίδιος ο Σγουρός ωστόσο βεβαιώνει ότι πριν το 1822 δεν σώζονται ίχνη κωδωνοστασίων ούτε σημάτων, τουλάχιστον στην πόλη της Χίου, παρά μόνο στις καθολικές εκκλησίες και στη «δημόσια σχολή», όπου ένα μικρό καμπανάκι χρησίμευε τόσο για τις λειτουργίες όσο και για τα μαθήματα· αντίθετα στο νησί γνώριζαν μόνο τους κοπάνους, ενώ τα γνωστά σιδηρά κρεμαστά σήμαντρα χρησιμοποιήθηκαν ευρύτερα στο νησί μετά το 1822. (βλ. για τα σήμαντρα στα νησιά στις αρχές του 18ου αιώνα και J. P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste...*, ό.π., σ. 129-130). Γι' αυτό και στον Κ. Σγουρό κάνει εντύπωση η περιγραφή της εισόδου στο λιμάνι της Χίου από τον Σατωβριάνδο το 1806: «Ελλιμενίσθημεν τέλος διά νυκτός εν τω λιμένι της Χίου... Πλήθος Ελλήνων, Φράγγων και Τούρκων συνωθέιτο επί των παροχθίων, ηκροάτο δέ τις και του ήχου των κωδώνων»: *Itinéraire de Paris à Jérusalem...*, Παρίσι 1827, εδώ: *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και εξ Ιεροσολύμων εις Παρισίους*, μεταφρασθέν εκ του γαλ-

18ο αιώνα η κωδωνοκρουσία, ο αριθμός και το μέγεθος της καμπάνας ρυθμίζονται, διαβαθμίζονται και «αγοράζονται» στις διαθήκες της Πάρου η εισαγωγή τους συμπίπτει άραγε με την ίδρυση των ενοριακών και την αύξηση των κτητορικών εκκλησιών στα νησιά από τα τέλη του 17ου αιώνα; Ένα φαινόμενο που πιθανόν να σχετίζεται με την ανάδυση στο Αιγαίο μιας εγχώριας εκκλησιαστικής και κοσμικής κοινωνίας, η οποία πρωταγωνιστεί στον εκχρηματισμό των οικονομικών σχέσεων μέσα στην νησιωτική κοινότητα, και φαίνεται να αναπτύσσει κάποια χαρακτηριστικά οικονομικής και κοινωνικής ατομικότητας:³³ την συναντούμε έτσι να υπερβαίνει τους κυρίαρχους θρησκευτικούς χρόνους· νέοι οι περισσότεροι άγιοι στους οποίους είναι αφιερωμένοι οι ναοί τους χρειάζονται και άλλα πανηγύρια στη μνήμη τους και άλλους, διαφορετικούς κύκλους αργιών, τόσο στον αστικό οικισμό όσο και στην ύπαιθρο. Νέοι χρόνοι, που φαίνεται να καταστρατηγούν κάποτε τις επίσημες εκκλησιαστικές (καθολικές ή ορθόδοξες) εορτές.³⁴ Αν σ' αυτήν την κοινωνία συγκαταλέγονται και οι παριανοί αμπελουργοί του 18ου αιώνα, τότε τους συναντήσαμε ήδη να αναστατώνουν και τους φεουδαλικούς χρόνους της γης και της εργασίας της.

Οι καμπάνες των νέων κτητορικών ναών, όπως και των μοναστηριών, «σημαίνουν» τα τμήματα της μέρας (καμπάνα του όρθρου και του εσπερινού), διακρίνουν την ανατολή από τη δύση του ήλιου, την ημέρα από τη νύχτα.³⁵ Στο τέλος του αιώνα (1783), σύμφωνα με την «ταρίφα» (= σύνολο αγορανομικών διατάξεων) που υπογράφουν οι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί άρχοντες της Νάξου και των δύο δογμάτων, ορίζεται ότι οι χτίστες της Νάξου πρέπει να αμείβονται περισσότερο τις θερινές από όσο τις χειμερινές ημέρες:³⁶ παρεμ-

λικού υπό Εμμ. Δ. Ροΐδου, Αθήνα ¹1860, ²1979 (επιμ. Τ. Βουρνά), τ. 1, σ. 106-107· ο Κ. Σγουρός θεωρεί πιθανόν να αντιγράφει τον περιηγητή Galland, ο οποίος μιλάει μόνο για τις καμπάνες των Μαστιχοχωρίων (ό.π., σ. 314).

33. Για μια πρώτη ανάλυση αυτών των ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων βλ. Ελ. Ζέη, «Ο θάνατος στο Αιγαίο...», ό.π., ιδίως σ. 160-173, 181-186.

34. Ο Αγάπιος Λάνδος προσάπτει στους προεστούς ότι δεν τηρούν το σύστημα των επίσημων εκκλησιαστικών εορτών, μάλιστα τελούν λειτουργίες στα παρεκκλήσια των νησιών ακόμη και στη διάρκεια της Μεγάλης Σαρακοστής: *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρομίων ή γουν διδασχά και ομιλίας εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού...*, Βενετία 1862 (¹1681), σ. 41· ο ίδιος, *Βίβλος καλουμένη Χριστιανών οδηγία συντεθείσα παρὰ Αγαπίου μοναχού του Κρητός εις κοινήν διάλεκτον...*, Βενετία 1685, σ. 10-50· μάλιστα στο *Γεωπονικόν* του (ό.π., σ. 275-277) κάνει τη διάκριση σε υποχρεωτικές και μη υποχρεωτικές αργίες του αγροτικού κόσμου, με βάση το ορθόδοξο εκκλησιαστικό τυπικό: ενδιαφέρον είναι ότι οι εορτές των γυναικών αγίων συγκαταλέγονται στις μη υποχρεωτικές αργίες του αγροτικού κόσμου.

35. L. Piétri, «Le temps du moine d'après les premières règles monastiques d'Occident (IVe-VIe s.)», *Le temps chrétien...*, ό.π., σ. 99-128, και ιδ. 117-119.

36. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας...*, ό.π., σ. 222-223, έγγρ. 173, συλλογή Ζερλέντη.

βάλλοντας ή επιβάλλοντας τους χρόνους και τις τεχνικές της, η νέα κοινωνία εγκαινιάζει ίσως μια άλλη «εργάσιμη» ημέρα στη θέση του φεουδαλικού ακόμμη «κάματου» του 17ου αιώνα,³⁷ μεταβάλλοντας συνάμα το ηχητικό τοπίο της εργασίας και της αργίας τόσο στην ύπαιθρο όσο και μέσα στον αστικό οικισμό.

37. Για το πέρασμα από τον φεουδαλικό στο νεότερο χρόνο βλ. και τις κλασικές πια εργασίες του J. Le Goff για μια ιστορική ανθρωπολογία του χρόνου και των διακρίσεών του εδώ παραπέμπουμε στο: «L' Occident médiéval et le temps», *Un autre Moyen Age*, Παρίσι 1999, σ. 401-420, και ιδίως σ. 410-414.

R É S U M É

Eleftheria Zéi, *Sur le temps et les temps des sociétés insulaires dans les archives notariales (17e-18e siècles)*

L'étude du «temps» en tant que catégorie sociale et culturelle peut se prêter à de nouvelles interprétations des sociétés insulaires modernes, notamment en ce qui concerne les périodes dites transitoires de leur histoire. Dans l'article présent sont signalés deux usages caractéristiques du temps dans les archives notariales des Cyclades (17e-18e siècle), l'un concernant la possession-exploitation et le travail de la terre, et l'autre le «temps à venir», à travers les sens et les représentations différentes du terme «éternel» (*αιώνιον*).

Les temps agricoles différents qui se croisent dans les contrats agricoles insulaires du 17e et du 18e siècle semblent indiquer la co-existence ou la transition entre deux sociétés agricoles et deux mentalités économiques différentes: entre la société des maîtres et des agriculteurs dans les fiefs insulaires de la domination latine, société qui repose sur les grandes durées des rapports féodaux et des droits successoriaux sur la terre, et la société des petits «tenanciers» libres, qui, outre la voie successoriale, commencent à avoir accès à la terre à travers leur travail et leur argent.

Le terme «éternel» qui est systématiquement réperé dans les contrats agricoles ainsi que dans les testaments et les contrats des dots insulaires du 17e et 18e siècle, caractérise le droit de possession sur les biens immeubles et semble en général correspondre à la durée de vie de deux ou trois générations; en même temps, à travers le rapport économique et sociale qui, par la transmission des biens d'une génération à l'autre, s'établit entre le testateur et la société insulaire, le terme «éternel» semble-t-il aussi désigner l'établissement d'un rapport moral entre la petite société insulaire et la grande collectivité chrétienne, un rapport de plus en plus monétarisé au cours du 18e siècle, où l'objet revendiqué est autant la mémoire humaine que le salut divin après la mort.